Шарқ юлдузи

Ойлик адабий-бадиий, ижтимоий-сиёсий журнал

Ўзбекистон ССР Ёзувчилар союзининг органи

2

1989

58-йил чиқиши

Бош редактор:
Ўткир ҲОШИМОВ

Редколлегия:

Саид АҲМАД
Салоҳиддин МАМАЖОНОВ
Омон МУХТОРОВ
(проза бўлими мудири)
Мурод МУҲАММАД ДЎСТ
(бош редактор ўринбосари)
Умарали НОРМАТОВ
Гулчеҳра НУРУЛЛАЕВА
Муҳаммад СОЛИҲ
Хайриддин СУЛТОНОВ
Зоя ТУМАНОВА
Туроб ТЎЛА
УЙҒУН
Ўлмас УМАРБЕКОВ
Носир ФОЗИЛОВ
(масъул секретарь)
Азиз ҚАЮМОВ
Ҳамид ҒУЛОМ

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти

www.ziyouz.com kutubxonasi

Неъмат Арслонов

ҚЎМОНДОН

Ҳикоя

Етти-саккиз ёшлар чамасидаги бола хона ўртасида қаддини ғоз тутиб, қотиб туради. Унинг бутун диққати буйруқни аниқ бажаришга қаратилган.

— Балли!..

Қотмадан келган, қомати тик, ҳаракатлари ҳарбийларникидек тетик киши эса буйруқнинг қандай бажарилганига кўз қири билан назар солади-да, қўлини карнай қилиб, оғзида жанговар машқ чалади:

— Тара-тара-там... Тара!..

Машқ аралаш гоҳо «Олға!» деган буйруқ ҳам эшитилади. Бола тиззаларини букмасдан музикага мос қадам ташлаб, хонанинг у бурчидан бу бурчига бориб келади. Машқнинг зўридан унинг семизгина юзи лорсиллайди.

— Тўхта!

Бола каравотлар оралигидаги торгина йўлакчада тўхтади.

— Шалпай!

«Кичкина аскар» бўшашди, олдинга эгилиб, бутун оғирлигини бир оёғига ташлаганича Қўмондонга қаради: эшик олдида нотаниш киши турарди. У отасига имо қилди. Қўмондон ортига ўгирилди ва дарҳол олдинги ҳолатига қайтиб, кескин овозда буйруқ берди:

— Хаёл бўлинмасин! Сафлан! Ростлан!

Бола оёқларини жуфтлаб қотиб қолди. Қўмондон якка-ю ягона аскардан иборат «армия»сига мамнуният билан кўз ташлаб олди-да, эшик томон юрди.

— Ўртоқ подполковник!..

У сўзини тугатолмади: эшик олдида турган кишининг бирдан ғазаби жўшиб Қўмондоннинг олдидан шаҳд билан ўтди-да, тумбочка устидан сигаретини олиб, ҳеч нима демай, яна ташқарига чиқиб кетди. «Ким ўзи бу тип? Нима ҳаққи бор? Подполковник дейди-я...»

Қоржов ҳафтадирки, ёлғиз ўзи бир хонада дам олаётганди. Мана, бирдан тинчи бузилди. Хона тўс-тўполон, чанг, тахтаполга солинган гиламчалар оёқ остида йиғилиб ётибди. Дарвоқе, бу кишининг исми шундай — Қоржов, асли Шаҳрисабздан. Мактабда адабиётдан дарс беради. Яқинда «Мироқи манзаралари» деган туркум шеърлари газетада босилди. Тошкентга катта умидлар билан келган. Гўшанишин, ҳар хил олди-қочди суҳбатларни ёқтирмайди. Шунинг учун ҳам шаҳардан анча четдаги бу дам олиш уйидан бир кишилик ихчамгина хона олишга анча уринди. Хилватда ётиб, кеча-кундуз ижод қиламан деб ўйлади. Аммо у боп жой анқонинг уруғи эканми, ё ихчамроқлари бор бўлса ҳам бошқа мақсадлар учун сақлаб қўйилганми, ҳар ҳолда Қоржовни саккизта каравот қўйилган хонага жойлаштиришди. Дастлаб дили ранжиди, кейинчалик кўникди ва ҳатто бу хонани яхши кўриб қолди. Оқшомлари айвонга курсича қўяди-да, дераза ортидаги неон чироқлари нурига чўмилган атиргулга термулиб ўтиради. Хона шифтининг ҳозирги уйлардан қарийб бир ярим баробар ба-

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҲАҚИҚАТ ВА БУРЧ

Кейинги икки ўн йилликда ижтимоий ва иқтисодий жабҳаларда рўй берган туғунлик, социалистик ҳаёт моҳиятига ёт бўлган иллатлар, тузумимиз принциплари ва қоида-қонунларидан чекинишлар адабиётда ҳам маълум даражада кўзга ташланди. Бу ҳақда СССР ёзувчиларининг VIII съездида ҳамда сўнгги вақтларда ўтказилаётган ижодкорларнинг турли йиғинларида рўй-рост гаплар айтилмоқда. Жумладан, СССР Ёзувчилар союзи правлениесининг съездга ҳисоботида қуйидаги жумлаларни ўқиймиз: «Айни вақтда биз кейинги йилларда адабий жараённи ривожлантиришда муайян муваффақиятсизликлар рўй берганлигини эътироф этишимиз керак. Ўқувчилар хом-хатала ва тузсиз асарлар пайдо бўлаётганидан нолимоқдалар. Прозада ҳам поэзияда ҳам кўпинча салбий ҳолатлар айтибгина ўтилар, уларга қарши курашга — бугунги кунда партия туғунликка, дабдабабозликка, муросасозликка қарши бизни отлантирган курашга даъвати сезилмас эди».

Дарҳақиқат, замон тақозоси билан кўпгина асарларда ҳаётнинг кескин зиддиятлари, конфликтли қирралари четлаб ўтилди, турмушдаги мавжуд қарама-қаршиликларнинг куч-қудратига беписанд қаралди, ҳаётий проблемалар ичига кириб боришда журъатсизлик кўрсатилиб, бундай фактлар, муаммолар олдида қандайдир ҳадиксираш, чўчиш ҳолатлари рўй берди. Шу маънода адабиёт маълум даражада қирқинчи йилларнинг охири ва эллигинчи йилларнинг бошларидаги мавжуд машъум конфликтсизлик назарияси оқибатларини эслатадиган ҳолга келиб қолган эдики, бу социалистик реализм мезонларидан чекинишдан бошқа нарса эмас эди.

Бошқа бир ҳолни ҳам назардан қочирмаслик керакка ўхшайди. Ижобий қаҳрамонлар шу даражада схемалашиб кетдики, баъзи адибларимиз худди конфликтсизлик назарияси ҳукм сурган йилларидек, ўз асарлари қаҳрамонларини улар ҳаётда нимага қўл урмасин, иши осонгина, муваффақиятли кўчаверадиган, план ва топшириқларни ҳамиша юздан ошириб бажарадиган, ўз коллективи, жамият олдида доим «юзи ёруғ, иши ўнг», ҳар бир айтган сўзи ҳамма учун қонун бўладиган қилиб тасвирладилар. Бунинг устига етмишинчи йилларнинг бошларида раҳбарлар шахсга сиғиниш, уларни кўр-кўрона, асоссиз улуғлаш, хоҳиш ва истакларни қатъий қонун, муҳим кўрсатма сифатида қабул қилиб, хушомадгўйлик йўли билан уни бажаришга интилиш ҳоллари содир бўлганди. Адабиётга кўчган бу хилдаги «қаҳрамонлар» худди эртаклардагидек ҳаракат қилишар, афсонавий баҳодирлардек ўз режа ва мақсадларини бекаму кўст бежирим ошираверар эдилар.

Маълумки, бир вақтлар конфликтсизлик назарияси адабий жараённи зарпечакдек ўраб олган эдики, унинг айрим салбий иллатлари таъсири ҳатто Ойбек, Абдулла Қаҳҳор сингари улкан сўз санъаткорлари ижодига ҳам қисман соя ташлаган эди. Зотан, Ойбекнинг «Олтин водийдан шабадалар», Абдулла Қаҳҳорнинг «Қўшчинор чироқлари» романлари ҳам шу нуқтаи назардан танқид қилинганлиги маълум.

Конфликтсизлик назарияси эллигинчи йиллардан бошлаб адабиётимизга катта зиён етказди. Партия ижодкорларни социалистик реализм адабиёти учун ёт бўлган бу иллатдан тез қутулишга расман даъват этса-да, унинг зарарли таъсири кейинги даврларда — олтмишинчи, етмишинчи йилларда, сўнгги вақтларда ҳам давом этиб келди.

Тўғри, конфликтсиз назарияга чалинган асарларда ҳам қандайдир зиддиятлар, драматик вазиятлар кўринарди. Уларда воқеалар тасвирида баъзи бир тўқнашувлар, келишмовчиликлар ва қарама-қаршиликлар ёки ижобий қаҳрамонга зид борувчи салбий образлар яратилар эди. Аммо бу салбий персонажлар ҳаётийлик, реалликдан анча узоқда бўлиб, аксарият ҳолатларда ёзувчининг зўрма-зўракилиги, субъектив хоҳиши билан асарга сунъий ёки мажбуран киритиларди. Натижада кўп ҳолларда бундай образлар ижобий қаҳрамоннинг бир зарби, илк тўқнашуви оқибатида яксон қилинар, мағлуб этиларди.

Афсуски, юқорида айтганимиздек, бу тенденция етмишинчи йилларнинг охирлари ва саксонинчи йилларнинг бошларида кенг тарқалган. Эллигинчи йиллардагидек, адабиётимиздаги бу касаллик фақат битта-иккита ижодкор — ёзувчиликда тажрибаси кам, истеъдоди заифроқ қаламкаш фаолиятигагина тегишли бўлмади, балки ўзбек адабиётининг асосий тараққиёт йўналишини белгилаши лозим бўлган кўпчилик адибларнинг ижодида ҳам кўринди. Ҳатто баъзи ўринларда бундай асарлар бутун бадиий ижод учун андаза сифатида тарғиб ва ташвиқ қилинди ҳам.

Ўрни келганда яна бир ҳолатни ҳисобга олиш керакка ўхшайди. Талай асарларда ҳамма нарса — барча муаммо ва катта ишлар алоҳида бир гуруҳ кишилар, яъни юқори мартабали шахслар, уларнинг ҳукми-иродаси ва қудрат-хоҳиши билан ҳал этилиши ўта қабартириб тасвирланарди.

Аксарият асарларда маълум даражада зўрма-зўраки, сунъий равишда яратилган конфликтлар асар сюжетининг орқа планида «суянч тоғ» бўлиб турган шахснинг бирор сўзи ёки ишораси, ҳеч бўлмаса, хаёлан иштироки билан осонгина ечилар эди. Ўз вақтида яхши баҳоланган Ҳамид Ғуломнинг «Бинафша атри», Иброҳим Раҳимнинг «Оқибат», Муҳаммад Саломнинг «Мувозанат», Саъдулла Кароматовнинг «Олтин қум», «Сўнгги барҳан» романлари, Йўлдош Шамшаровнинг «Ер нафаси» повести ва бошқа баъзи бир асарларда бу тенденцияларни кўриш мумкин эди.

www.ziyouz.com kutubxonasi

Бу хилдаги асарларнинг баъзиларида сюжет йўналишининг марказида албатта маълум бир раҳбар шахс туради ва у асосий ролни ўйнайди. Бошқача қилиб айтганда, ёзувчи уни фақат ғоявий мазмун учун эмас, балки шакл жиҳатидан ҳам асарнинг ҳал қилувчи омили, марказий нуқтасига айлантиради. Мирмуҳсиннинг «Илдизлар ва япроқлар» романида воқелик оддий кундалик турмуш ҳодисаларидан бошланиб, ривожланиб боради, образлар орасида маълум тортишув, тўқнашувлар бўлади, китобхонни қизиқтириш учун адиб томонидан қатор воқеалар, айрим тақдирлар тасвири ҳам берилади. Шу тарзда ҳам ёзувчи сюжетни муайян бир ечимга олиб бориб қўя қолиши мумкин эди. Лекин булар етарли эмасдек туюлади ёки ёзувчини қониқтирмайди. Муаллиф назарида озгина, кичик бўлса ҳам маълум бир иш содир бўлаётган жойда ривоятлардаги ҳазрати Хизирдек пайдо бўлиб қоладиган «улуғ» ва «суянч» шахлар ҳозиру нозир бўлиши шарт, аксинча, воқеликка якун ясаш қийин.

«Илдизлар ва япроқлар» романи биринчи китобида асарда тасвирланаётган воқеа-ҳодисаларга ёпишмайдиган, қаҳрамонлар тақдирига алоқаси йўқ эпизодлар зўрма-зўраки киритилган. Романнинг ўттизинчи бобида тасвирланишича, катта мартабали киши областнинг баъзи жойларини айланиб кўради. «Яхши ҳам Сурхонимиз бор! Яхши ҳам Сурхон тандири бор. Вақтида ҳароратнинг кучайгани жуда яхши-да. Ипак пахта учун бу ҳарорат жон-ку!.. Ипак пахта... бошимда офтоб, оёғимда Сурхон суви турсин, дермиш. Фақат Сурхондарё суви бўлсин дермиш...» деган гаплари билан мингларча кишиларни баланд овозда: «Шундоқ...» дейишига, олқишлар ва қарсакларига сабабчи бўлади. Адиб ҳам катта раҳбар шахсни мақташда давом этади.

Романда келтирилган бу тасвирни изоҳлайдиган бўлсак, биринчидан, юқорида айтганимиздек, қишлоқ кишилари, уларнинг оғир меҳнатларини кўрсатишга кенг ўрин берилмаган. Асосан виждонсиз, порахўр ва қабиҳ шахс-заготскотнинг бошлиғи Тайлоқов зўравонлиги туфайли бахти пайҳон қилинган Онахоннинг тақдири, севги можаролари тасвири заминига қурилган асар учун республика раҳбари таъриф-тавсифи, унинг юқорида ўқиганимиздек, Сурхон водийси, ипак пахта тўғрисида бирон оригиналлик ёки янгилик бермайдиган, ҳаммага маълум гаплари роман сюжетига нега керак бўлиб қолди экан?

Бу нохуш тенденция ривожланиб шу даражага бориб етдики, сюжет «жумбоқ»ларини, ҳаётнинг барча мураккабликларини бир кўрсатма, ишора ёки санкция билан ҳал қилиб ташлайверадиган «қудратли шахс»га бағишлаб, бутун-бутун асарлар ёзилди. Саъдулла Карометовнинг «Сўнгги бархан» романи шундай романлардан эди. Асар сюжети узоқ ҳаёт ирмоқларидан, қаҳрамонларнинг студентлик йилларидан бошланади. Кейин катта бир шахс воқеага қўшилиб кетадики, бу ҳам ҳаётдан адабиётга кўчган сунъийликдан бошқа нарса эмас. Романда барча муваффақиятлар, тадбирлар обком секретарининг иштирокида, раҳнамолигида, фавқулодда «ташкилотчилиги» ва «донолиги» туфайли юз беради. У роман охирида — ҳамма қиладиган ишларни — қурилишлар, каналлар, сув омборлари, қўйингки, барча-барчасини парадни қабул қилгандек сафдан ўтказади. Ғайриинсоний куч-қудратга эга шахсни, коммунистга хос камтарликни унутган раҳбарни мақташ, халқ меҳнати ва ташаббусини эса иккиничи даражали ўринда тасвирлаш ҳаёт ҳақиқатига зид эканлигини давр исботлади — «Сўнгги бархан» романи ғоявий ғўр асар сифатида ўқувчи назарига илинмади.

Улкан совет ёзувчиси Чингиз Айтматов «Известия» газетасининг мухбири саволларига жавоб бериб, жумладан, шундай дейди: «...Биз шахсий ташаббускорликни олқишлашдан узоқ эдик, унинг тасдиғи юқоридан бўлишини кутардик, кимдир бунга йўл очиб бериши керак эди. Кўрсатмаларга ўрганиб қолганимиз, эндиликда бизга қимматга тушмоқда» («Известия», 1988, 20 июнь).

Чунончи, юқоридан, «Улуғ шахслар» томонидан бериладиган фатво реал ишлардан, халқ меҳнатидан устун ҳолда тасвирланган асарлар ўша вақтда анчагина учрайдиган бўлиб қолганди.

«Оқибат» романи актуал мавзу — мамлакатимиз Ноқоратупроқ районларини ўзлаштиришга отланган ўзбек ватанапарварларининг ҳаётига, муаллиф китоб сўзбошисида эътироф этганидек: «Ўзбекистон халқ ҳашарчиларининг Россиядаги унумсиз ерларни обод қилишдаги жасорати»га бағишланган. Рўй-рост айтадиган бўлсак, романда Иброҳим Раҳим қайд қилган «Ҳашарчиларнинг жасорати», «меҳр-оқибатлари замондошларимизнинг биродарлик бурчига садоқати, фаолияти, ишчан одамларимизнинг матонатли, машаққатли меҳнатининг бадиий йилномаси» очиб берилмаган, ёзувчи шуни ният қилган бўлса-да, воқеалар тасвири ва қаҳрамонлар талқини реал конфликтлар замирида кўринмайди.

Адиб асарнинг асосий қаҳрамонлари характерини яратиш, типиклаштириш ўрнига юқорида айтганимиздек, ўша йилларда республикада раҳбарлик мавқеини эгаллаб турган шахснинг фаолиятини кўрсатиш учун ёзгандек туюлади. Асарда ҳашарчилар совуқ Шимолда, мураккаб шароитда жонбозлик кўрсатаётган ватанпарварлар, уларнинг матонатли кураши, ички дунёси, руҳий кечинмалари, психологик ҳолатлари кейинги планларда қолиб кетиб, юқоридан берилган топшириқларни бажаришда қилни қирқ ёрадиган чаққонлар таъриф-тавсифланади.

«Оқибат»нинг марказий қаҳрамони — аввал «чўл-совхоз қурилиши бошқармаси» бошлиғи, кейин Россиянинг Ноқоратупроқ ерларини ўзлаштиришга раҳбарлик қилган Қудратов худди шундай, баландпарвоз гаплар, штурм ва буйруқбозликка ўч киши. Романдан юқоридаги фикрларимизни тасдиқлайдиган кўпгина мисралар келтириш мумкин. Китобнинг биринчи варағида ўқувчи бош қаҳрамон билан шундай танишади: «Нега индамайсан?» дегандай оппоқ телефон аппаратига қараб-қараб қўяди... Нега индамаяпти бу соқов телефон?»

Ниҳоят кўпдан бери бўзрайиб турган аппарат бирданига оҳангдор ва такрор-такрор жиринглаб: «Тез бўл, тез бўл!» дегандай хитоб билан уни чақирди...

— Сизни ўртоқ Розиқов кутаяптилар, — деди қабулхона котибаси мулойимгина.

Розиқов республика ва ундан ташқарида олиб борилаётган муҳим қурилиш ва ўзлаштириш ишлари билан шуғулланувчи барча ташкилот ва муассасаларнинг бошини бириктириб, ишини қовуштирадиган катта ваколатли одам, яъни марказком секретари эди... У тер босган юзини рўмолча билан сидириб артди-да, ўзини ўнглаб улгурмай, итоаткор оҳангда: «Ҳозир... ҳозир бораман!» — деди. Қаранг: ёзувчи мутелик ва итоаткорликни поэтиклаштириб, қаҳрамонни улуғламоқчи бўляптики, бу ерда уларнинг шахсий ташаббуси, мустақиллиги умуман назарга олинмайди. Ҳаммаси маълум бир шахснинг «мулкига» айлантирилади.

Юқори мартабали шахс Розиқов Қудратовни янги вазифаларни бажаришга йўллайди: «Рос-

www.ziyouz.com kutubxonasi

сиянинг унумсиз сағизтупроқ ерларини тез ва соз ишга солиш ана шу тадбирларнинг муҳимларидан муҳими бўлиб қолди. Гапнинг пўст калласини айтганда, нон, гўшт, сут ва кийим-кечакнинг катта резерв хазинаси очиляпти. Бу иш ўзича, осонликча бўлмайди. Шу муҳим ишдан четда турмаслигимиз керак... Россияда намунавий совхозлар қурасизлар. Ўз номи билан намунавий! — деди Розиқов алоҳида урғу билан. — Ўта масъулиятли иш! Қадам олишингизга бутун халқимиз, бепоён Россия кўз ташлаб туради... Марказком ҳам сизларга қаттиқ ишонади.

— Раҳмат! Ишончни оқлаймиз!».

Кўрдингизми, қаҳрамон характери тасвирида на вазиятни объектив баҳолаш ва на ўй-мулоҳаза бор. Борди-ю, Розиқов ракетага тушиб осмонга учасан деса ҳам Қудратов иккаланмасдан ракета зинасига оёқ қўя берадиганлардан. Яъни унинг учун суянч «шахс»нинг айтгани айтган, дегани деган, унинг ҳар бир сўзи — қонун.

Қудратовнинг катта ваколатли раҳбар иродаси,топшириғини бажариш йўлидаги «фидокорлиги», бошқа ҳамма нарсани, ҳатто дардман, туғурқхонада ётган хотини Дилафрўзга ҳам эътибор қилмай, икки энлик хат киритиб юбориб, «Муҳим топшириқ билан кетяпман. Сиздан укаларингиз, болалар хабар олиб турадилар. Омон-эсон кўзингиз ёриб, уйга боринг! Кўришгунча хайр!» деб, узоққа жўнаб кетгани унинг қай даражада ўз эрк-ихтиёрини «суянч шахс» қўлига бериб қўйганлиги исботидир. Ёзувчи ҳам Қудратов характеридаги худди шу хислатларни «поэтик»лаштириб, уни қўллаб-қувватлаётир. Қудратов ўртоқ Розиқовнинг «ишончини оқлаш» учун куйиб-пишиб ҳаракат қилади, ҳамма ишга шу нуқтаи назардан ёндашади: «қаҳрамон» давлат иши, ўз касб-кори, инсоний бурчи ҳақида ўйлаб ҳам ўтирмайди.

Роман сўнгида Қудратов «Қирқ беш минг гектар балчиқни қуритиб, йигирма беш минг гектар ерга сув чиқарадилар, азаматлар» дея ўз «десантчилари» билан ғурурланади. Лекин бу ғалаба — «ишончни оқлаш» қўл остида ишлаётганларга қандай қимматга тушганлиги асарда етарли очиб берилмагани учун бор зиддиятлари билан китобхон онгига бориб етмайди. Шунингдек, асарда характерлар, воқеалар чуқур психологик таҳлил ва тадқиқ этилмайди, улар қайд қилинади, ўқувчига хабар берилади, холос.

Аслида-чи? Роман воқеалари содир бўлган етмишинчи йиллар жуда оғир, зиддиятли, синов йиллари эди. Асар қаҳрамонларининг дунёқараши, психологияси ҳар хил ва мураккаб. Шунингдек, объектив фактларга қарамасдан, қиши қаҳратонли, кузи, баҳори ва ёзи изғирин ёмғирли Шимолни ўзлаштириш енгил кўчаверади, қаҳрамонлар ёзувчи чизган чизиқ бўйлаб тантанавор ҳаракатда кетаверадилар. Ўша йилларда мамлакат ижтимоий-иқтисодий ҳаётидаги турғунлик, чекинишлар, турли-туман қарама-қаршилик ва зиддиятлар — реал воқелик образлар характерида тўла акс эттирилмаган.

Адабиёт жамиятнинг виждони. Буюк рус танқидчиси В. Г. Белинский «адабиёт бутун жамият мулкидир... адабиёт доимо оммавийликка суянади, ўз тасдиғини жамият фикридан олади», дея бадиий сўз қудрати, ролига ва ижодкорнинг ижтимоий фаолияти, ҳаётда тутган ўрнига юксак баҳо берган эди. Бу қимматли фикрга амал қилинадиган бўлса, ҳозирги инқилобий ўзгаришлар даврида адабиёт ҳаётни қайта қуришнинг асосий қуролларидан бирига айланиши ҳақиқатдир. Бинобарин, социал ҳаётнинг кўпгина жабҳаларида яқиндагина рўй берган турғунлик ва бузилишлар жамиятни издан чиқариб юборишга қурби етмаганидек, бадиий ижоддаги чекинишлар ҳам адабиётни ҳаётнинг долзарб масалаларидан узоқлаштира олмайди. Истеъдод эгалари ижтимоий тараққиёт қонуниятларини объектив равишда ҳис этиб, ҳар хил кўринишдаги нуқсон ва иллатларга қарши фаол курашдилар, ҳаётнинг илғор майлларини ифодаловчи асарлар ва ҳаётий қаҳрамонлар устида иш олиб бордилар. Михаил Сергеевич Горбачев адабиётнинг ижтимоий ҳаётда тутган ўрни ва ёзувчилар талантини юқори баҳолаб, КПСС Марказий Комитетида ахборот ва пропаганда воситаларининг раҳбарлари билан бўлиб ўтган учрашувда шундай деди: «Адабиёт жамиятни ўзгаришларга тайёрлади, ижтимоий виждонимизни қўзғатиб турди».

Марксча-ленинча таълимот шуни тақозо қиладики, социалистик жамиятда шахс ҳар томонлама ривожланиши, шахснинг ҳақ-ҳуқуқи, ҳаётдаги ўрни, қадр-қиммати бирор бир жиҳатдан камситилишига йўл қўйилмаслиги лозим. Акс ҳолда социалистик тузумнинг принципларига путур етади, жамият тараққиётида турли кўринишдаги бузилишлар, ўпирилишлар юзага кела бошлайди.

Етмишинчи ва саксонинчи йилларнинг бошларида ҳаётимизда совет қонунчилигининг бузилиши, мансабдор шахслар томонидан айрим кишилар қадр-қимматининг оёқ ости қилиниши рўй берди, танқиддан ташқарида турган, улар ҳақида ҳеч ким, ҳеч қаерда салбий фикр айтиши мумкин бўлмаган дахлсиз шахслар пайдо бўлдики, бу ижтимоий адолатсизликнинг нохуш куртаклари ҳисобланади. Бундай салбий ҳолатларга ҳаётнинг ойнаси ҳисобланган адабиёт ҳам тўла фаол муносабатда бўлолмади, баъзида эса, бу кўнгилсиз ҳодисаларни танқид қилиб чиққан асарлар босилишига йўл берилмади. Фақат истеъдодли адибларгина турғун бўлиб қолган умумий ақидалардан четга чиқа олдилар ва мавжуд тўсиқларга қарамасдан, ўз асарларида инсон ҳақ-ҳуқуқи, меҳнат кишисининг қадр-қимматини ҳимоя қилиб, қалам тебратдилар.

Ўзбек адабиётида ҳам ўша дабдабабозлик, тантанаворлик, офарин ва мақтовлар авж олган йилларда ҳаётни объектив, реалистик тасвирлайдиган, ғоявий-бадиий баркамол асарлар майдонга келган эди. «Синчалак» ва «Тобутдан товуш»дек пораҳўрлик, ўзбошимчалик, кибр-ҳаво, манманлик, шуҳратпарастлик ва сохталикни қораловчи, оқни оқ, қорани қора ҳолида айтувчи, энг муҳими, ҳаёт оқими ҳамда жамият тараққиётининг мусбат ва манфий томонларини йўналишларини олдиндан ўта сезгирлик билан кўрсатувчи бадиий кашфиётлар; «Имон», «Эрк», «Олмос камар», «Диёнат», «Нур борки, соя бор», «Тирик сайёралар», «Йиллар армони» каби ҳаёт ҳақиқати, давр туйғусини тўғри ифодаловчи, инсон тақдири, руҳий мураккаблик, зиддиятларни ошкора кўрсатувчи насрий, шеърий ва драматик китоблар кенг тарқалди. Зотан, истеъдодли ёзувчилар турли объектив ва субъектив қийинчиликлар, сунъий тўсиқларга дуч келишган бўлсалар ҳам, мураккаб ҳаётнинг ичига киришга, бор гапни айтишга бел боғладилар.

Реалистик адабиёт мамлакат ҳаётида рўй бераётган айрим нохуш томонларга кескин муносабатини билдириб келганига Чингиз Айтматовнинг ижоди ёрқин далил бўла олади. Атоқли адиб жамиятда ғайри нормал ҳолатлар ривожланган пайтда ўз истеъдоди қудратини намойиш этди. Унинг «Асрга татугулик кун», «Кунда» романлари жиддий баҳсларга сабаб бўлди. Адиб

www.ziyouz.com kutubxonasi

ҳаётда учрайдиган турли чекинишлар, маънавий бузилишларни кескин танқид қилди. Ёзувчи ўз ғояси, фикрларини чуқурлаштириш учун турли афсоналар, мифлардан ҳам усталик билан ўринли фойдаланди. Айниқса, манқурт афсонаси жуда ибратлидир.

Бир замонлар шундай бўлган: зўравон гуруҳлар заифроқ бутун-бутун қабила-уруғларни ўзларига қарам қилиб, уларни жисмоний ва маънавий мажруҳларга — манқуртларга айлантирганлар. Манқуртлар — ҳамма нарсадан, ҳатто мустақил фикрлашдан ҳам маҳрум, ўтмиши, хотираси ва кимлигини унутган, эрксиз, ҳуқуқсиз одамлар. Адиб тўғри сўз, меҳнаткаш, имон-диёнатли кишиларни меҳр билан тасвирлар экан, инсониятни манқуртлик, тобелик, фалокату маломатдан сақлашга чорлайди, ҳар бир киши жамиятнинг тенг ҳуқуқли аъзоси сифатида барча моддий неъматлардан баб-баравар фойдаланиши лозим деган ғояни олға суради.

«Асрга татигулик кун» романида ҳаётимизда тезкорлик билан ривожланаётган илмий-техника революцияси, моддий-иқтисодий тараққиёт — цивилизация билан инсон қадр-қиммати орасидаги табиий заддиятлар ҳам теран тасвирланади.

Асар қаҳрамони Едигей ҳар бир нарсага одамийлик, адолат нуқтаи назаридан ёндашади, «Бўронли» бекатида қирқ тўрт йил ишлаган, ўзига жуда кўп яхшиликлар қилган Қозонқопнинг ўғли ва қизи бўлса ҳам Едигей марҳумни кўмиш маросимига бошчилик қилишни инсоний бурч деб билади. Қозонқопнинг ўғли Собитжоннинг қаршилигига қарамасдан, марҳумни авлодлар ҳоки қўйилган Она боит қабристонига элтишга қарор қилади. Қанча машаққатлар билан Она боит қабристонига етиб келишгач, у ерда космодром қурилганлигидан огоҳ бўлишади. Едигей Она боит қабристонини сақлаб қолишга жазм қилади. Амалдан ажралишдан қўрқиб, бу ишга бош қўшишдан тонган Собитжонни «манқурт» деб сўкади. «Манқуртлар» тўғрисидаги ривоятнинг бутун моҳияти ҳам шу ерда тўла очилади. Ўз ўтмишига беписанд қараш, ўз тарихини унутиш, эътиқодсиз ҳар бир одам онасини ўз қўли билан отган манқуртга айланиб қолиши ҳеч гап эмас, деган ҳаётий фикр ўртага ташланади.

Хуллас, ҳаётимизда ўша вақтларда рўй берган хира томонлар айрим адиблар, иқтидорли истеъдодлар томонидан бўямасдан, объектив равишда тасвирланди. Бу эса адабиёт турли шароитда ўз имконияти даражасида ижтимоий ҳаёт оқимига ўз муносабатини билдириб турганидан далолат беради. Чунончи, бу муносабат ва таъсир баъзан кучли, баъзи ҳолларда эса заиф, етарли даражада оммавий, тенденция тусини олмаган бўлиши ҳам мумкин экан.

Одил Ёқубовнинг «Диёнат» романи давр туйғуси, курашчанлик ва муросасизлик руҳини ифодаловчи асар сифатида баҳоланди. Бу асар республика социал ҳаётида кейинги йигирма-йигирма беш йиллар мобайнида рўй берган ижтимоий-иқтисодий ва маънавий турғунлик, социалистик қонунчиликдан чекинишлар, ўзбошимчалик, зўравонлик ва бошқа салбий томонларга қарши бонг уради.

Тўғри, бу асарда ҳам қаҳрамон салобатли, ишбилармон, бироқ унинг бу «хислатлари» ўша даврда жамиятимизда рўй берган кимларнингдир ҳақ-ҳуқуқини тортиб олиш, кимларгадир ажратиладиган маблағ ва имтиёзларни ўзлаштириш, ўз манфаатига қаратиш ҳисобига пайдо бўлади. У — шу маънода давр яратган зўравон, ўзбошимча шахс. Гап асарнинг бош қаҳрамони — Отақўзи ҳақида боряпти. У гўё жамият манфаати учун фаоллик кўрсатаётгандек туюлади. Аммо қаҳрамон қилаётган ҳар бир ишини фақат ўз шуҳратини, ўз мавқеини ошириш манфаатига бўйсундиради. Шу маънода у ўзбек адабиётида яратилган бошқа зўравон ва ўзбошимча характерлардан ажралиб туради.

Масалан, эллигинчи йиллардаги ўзбошимчаликларни энг типик вакили Қаландаров кўчада машина билан ГАИ ходимини туртиб ўтишга, колхозчиларни, оммани, жамоат ташкилотларини менсимасликка журъат қилса ҳам, ўз қилмишларига ҳисоб беради, баъзи ҳолларда партия ташкилоти секретари Саиданинг ишларини тан олади. Отақўзи эса Қаландаровга нисбатан анча айёр, чаққон ва ҳушёр. У милиционерни туртиб ўтишдек майда-чуйда ўзбошимчаликлардан ўзини тияди, унинг ҳаракат кўлами Қаландаровникидан бир неча марта кенг. У фақат район миқёсидаги биринчи раҳбарларгина эмас, балки область миқёсидаги раҳбарлар олдида ҳам эътибор қозонган, катта тадбирлар ўтказиш, имтиёзу ўринлар, мукофотлар тақсимлашда, юқори мартабали шахслар билан муомала қилишда ўта устакор. Отақўзи бу ишларни бир қарашда сезилавермайдиган ҳолатда амалга оширади.

Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар», «Эрк», Ў. Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор», Ўктам Усмоновнинг «Гирдоб» асарлари ҳаёт ҳақиқатини бадиий ҳақиқатга айлантиришда қаламкашларнинг ютуғи бўлган десак хато қилмаймиз.

Бундай асарлардаги тасвир Абдулла Қаҳҳор, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов ва бошқа истеъдодли шоиру адиблар ижодига ҳамоҳанг эди.

Чингиз Айтматов: «Ҳаёт ҳақиқати китобхонларни овутадиган эртак эмас, балки уларнинг кўзларини очиб қўядиган аччиқ, шафқатсиз сабоқдир... Жамият ҳам кишилар тақдири учун жавобгардир, одамнинг тубан кетишига муайян шарт-шароит таъсир кўрсатади. Ижодкор эса бунга бефарқ қараши мумкин эмас», — деганида минг бор ҳақлидир.

Адабиёт — жамият виждонидир. Бадиий сўз санъаткорлари ана шу виждонни ҳаракатга келтириб туришдек масъулиятли бурчни адо қилар эканлар, ҳар доим улар юрак садоси, ҳайқириғига қулоқ осишга мажбурдирлар. Ижтимоий ҳаётдаги турғунлик, депсинишларнинг таъсирида воқеликни силлиқ кўрсатувчи, хаспўшловчи, дабдабабозлик ва офаринлар хусусида асарлар юзага келган бўлса-да, бир қисм ёзувчиларимиз истеъдод билан яратилган асарларида ҳаётнинг реал манзараси, асл моҳияти, чинакам руҳи, туйғусини ифодаладилар ва шу билан ўзларининг жамият, китобхон олдидаги бурчларини адо этдилар.

Исроил МИРЗАЕВ,
филология фанлари кандидати

www.ziyouz.com kutubxonasi

Мундарижа

НАСР

Неъмат Арслонов. Қўмондон. Ҳикоя 2
Фарҳод Мусажонов. Икки ҳикоя 12
Алишер Мақсумов. Чорраҳада қолган бола. Қисса 30
Музаффар. Узук кўзидаги хат. Ҳикоя 47
Эркин Самандар. Дарёсини йўқотган қирғоқ. Роман 57
Владимир Карпов. Саркарда. Қисса 143

ШЕЪРИЯТ

Абдулла Шер. Менсиз ёнар олисда гулхан 8
Саъдулла Аҳмад. Сурмаранг саҳарларда 26
Нусрат Карим. Менинг юлдузли оним бу 43
Ихтиёр Ризо. Уммонлар мамлакати 53
Андрей Вознесенский. Хандақ. Маънавий суд 123

БУЛОҚ КЎЗ ОЧДИ

Муҳаммад Исмоил. Умидимсан, йўлга қарасам. Шеърлар 113
Шуҳратжон Мусаев. Кўршапалаклар. Ҳикоя 115

БИЗНИНГ КАЛЕНДАРЬ

Абдулла Тожибоев. Шеърлар 172

ОЧЕРК

Михаил Бабинцев. Раиснинг иккинчи мактаби 174

АДАБИЙ ТАНҚИД

Исроил Мирзаев. Ҳақиқат ва бурч 181

ПОРТРЕТГА ЧИЗГИЛАР

Ботирхон Акрамов. Шеър — мавзун ва солим санъат 185

НАВОИЙХОНЛИК

Ҳозиржавоб Мирали 191
Алибек Рустамов. Ғазал 194

ЙИЛЛАР, ВОҚЕАЛАР, ҲУЖЖАТЛАР

Ҳасан Қудратуллаев. Бобур девонининг Кобул нашри 197

ТАҚРИЗЛАР

Тўра Сулаймон. Иқтидорнинг нурли нуқталари 199
Усмон Қосимов. Ҳақиқатга эътиқод 200
АКС-САДО 203

ГУЛҚАЙЧИ

Анвар Муқимов. Ҳажвиялар 204

На узбекском языке
«ШАРҚ ЮЛДУЗИ»
(Звезда Востока)
№ 2
Орган Союза писателей Узбекской ССР
Ордена Трудового Красного Знамени типография издательства
ЦК КП Узбекистана, Ташкент —1989

Техник редактор **А. Ҳайдаров.** Рассом **Ғ. Алимов.** Корректор **М. Имомов.**

Редакцияга келган бир босма тобоққача бўлган материаллар авторларига қайтарилмайди. Журналдан олинган материалга «Шарқ юлдузи»дан олинди, деб кўрсатилиши шарт. Редакция ўз тавсиясига кўра амалга оширилган таржима асарларни қабул қилади.

Теришга берилди 08.12.88 й. Босишга рухсат этилди 26.01.89 й. Қоғоз формати 70×108 1/16. Р-11545. Фотонабор. Офсет босма усулида 2-қоғозга босилди. Шартли босма листи 18,2+0,25 (зарварақ). Нашриёт ҳисоб листи 20,2. Тиражи 149832. Буюртма 4879. Баҳоси 1 сўм.

Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети нашриётининг Меҳнат Қизил Байроқ орденли босмахонаси. Тошкент — П. Ленин проспекти, 41.

www.ziyouz.com kutubxonasi